

МОЛОДІ ДОСЛІДНИКИ

Анастасія Тичкова

*студентка I курсу магістратури кафедри
теорії та історії мистецтва ФТІМ НАОМА*

*Науковий керівник: Г. О. Андрес, кандидат історичних наук, доцент
пам'ятокознавства і музеєзнавства, доцент кафедри ТІМ НАОМА*

Проблема повернення культурних цінностей до художніх музеїв України

Анотація. У статті йдеться про значення повернення культурних цінностей в Україну. Розглядається перший в історії факт реституції, висвітлено труднощі щодо цього в музеях під час окупації в період Другої світової війни, проаналізовано діяльність міжвідомчих інституцій України та сучасний стан цієї галузі.

Ключові слова: культура, культурна політика, культурна сфера, реституція.

Постановка проблеми. Шлях до формування нації пролягає через збереження культурної спадщини держави. Вона втілює результат культурного розвитку людства, утримує той слід, який воно залишає після себе для майбутніх поколінь.

Розвиток світу не постійно відбувався спокійним шляхом, в усі часи він супроводжувався регулярними війнами. Їхня кількість позначилася на руйнуванні та викраденні культурних цінностей, переміщення їх з однієї країни до іншої. З часом це призвело до появи реституції культурних цінностей – явища в правовій системі, яке розглядає питання щодо можливості повернення незаконно вилученого майна однією державою з

території іншої держави.

Актуальність дослідження. Вивчення цього питання сьогодні є надзвичайно важливим для України. Проблема захисту спадщини завжди стоїть гостро, особливо в період революції, коли галузь культури потребує збереження.

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Сьогодні і майбутнє завжди легше оцінити з поглядом у минуле, дослідження процесу реституції необхідно почати з першого факту повернення цінностей в історії. Щоб знайти шляхи оптимальної реалізації питань реституції, необхідно здійснити детальний аналіз цього явища, починаючи з найперших його

проявів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням історіографії вивчення політики реституції присвячено наукові праці як вітчизняних, так і зарубіжних мистецтвознавців, істориків, культурологів та юристів: В. Акуленка, С. Кота, О. Федорука, В. Ковальського, Т. Юренєвої, В. Максимова. Існує також низка публікацій авторів, фахом яких є суміжні спеціальності: Ю. Баланюк, М. Кулініч, Г. Скрипчук, С. Квардакова.

Зазначення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Для розв'язання зазначеної проблеми сучасні політичні обставини спонукають звернутися до історії і переглянути ще раз період наполеонівських війн в контексті культурної політики Франції, описати діяльність міжвідомчих інституцій України, розглянути основні приклади повернення культурних цінностей до київських художніх музеїв, визначити актуальність сучасної ситуації, яка пов'язана з питанням анексії Криму.

Новизна наукового дослідження полягає в аналізі явища реституції на тлі різного історичного контексту та прояву різних способів повернення культурної спадщини.

Методологічне або загальнонаукове значення авторських розробок. Наведені у статті висновки можуть знайти своє практичне застосування у культурній політиці держави, а саме

– у стратегії збереження культурних цінностей Криму в Музейному фонді України.

Виклад основного матеріалу. Вперше термін «реституція» зустрічається в римському праві, однак про культурні цінності тоді не йшлося [6, с. 57]. Історичний факт повернення надбання внаслідок збройних конфліктів стався тільки на початку XIX ст., проте ще в епоху Ранняго Відродження твори мистецтва стали кваліфікуватись як власність. Особливо гостро питання про право власності на твори мистецтва (в даному випадку державної, а не приватної) постало відразу ж після закінчення наполеонівських війн [14, с. 234].

У період війни 1804–1815 років французька армія на чолі з Наполеоном Бонапартом змінювала кордони на карті Європи. Монархія впала, власність королівського дому та аристократії була націоналізована, здобутки церкви – секуляризовані. Те, що колись належало обраним, стало надбанням народу. Всюди, де наступала французька армія, з'являлася спеціальна комісія, яка налічувана 175 вчених: астрономів, математиків, хіміків, мінералогів, істориків тощо. Їхньою головною метою став відбір книг, рукописів, ювелірних виробів та творів мистецтва і відправка їх до Парижа. Перші походи Наполеона супроводжувалися «художніми грабунками», завдяки чому Париж став культурною столицею Європи.

Під час другого походу в Італію французи почали укладати з переможеними країнами мирні договори, до яких вносили перелік відібраних культурних цінностей, що зазначалися як військові трофеї для Франції. Перегляд традиційної системи приватної власності, що стався в результаті Французької революції, призвів до створення першого великого європейського музею – галереї шедеврів для вільного народу Франції – Лувру [12, с. 151].

Саме наполеонівська Франція вперше поставила питання про права на власність. На всі нападки власників французи відповідали таким чином, що єгипетські мумії, ренесансні вівтарі і полотна барокових іспанських майстрів, конфісковані французькими солдатами, вперше стали доступні публіці. Аргумент був настільки сильним, що навіть законним власникам довелося до нього прислухатися [14, с. 236].

Із розпадом наполеонівської імперії у ході Віденського конгресу було врегульовано і питання реквізованих цінностей. На прохання антифранцузької коаліції необхідно було повернути понад 5000 предметів. Франція повернула 2065 картин, 130 скульптур, та звичайно ж, за низкою причин до володарів повернулися не всі твори. Однією з них стало те, що договори, на підставі яких Наполеон юридично «відбирав» твори мистецтва, не мали зворотної дії, і

тому трофеї залишилися на законному місці – у Луврі. Для повернення творів мистецтва пограбовані країни відправляли до Франції фахівців, які мали визначити, що саме необхідно привезти. Слід зазначити, що все робилося майже таємно і напівофіційно. Цей історичний факт повернення культурних цінностей після війни став першим у світі [14, с. 240].

З часів Наполеона конфлікт між правом приватної власності на твори мистецтва та міркуваннями суспільного блага залишається невирішеним. У подальшому це питання не було врегульовано – новим поштовхом до його розв'язання стала Друга світова війна.

Надзвичайно складними є реституційні проблеми що їх спричинила війна. Сконцентроване викрадення та вилучення творів мистецтва велося всіма воюючими сторонами. В результаті цінності потрапляли як у картинні галереї і музеї, так і до приватних колекцій та на чорний ринок. Це питання є не врегульованим по сьогоднішній день, адже культурні цінності, вилучені внаслідок збройного конфлікту, перебувають у довічному міжнародному розшуку.

Після війни довгий час, майже десятиліття, тривали міжнародні дебати з проблем реституції. І тільки 14 листопада 1970 року ЮНЕСКО прийняло «Конвенцію про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню

та передачі права власності на культурні цінності» [10]. Конвенція стала основою для міжнародного співробітництва і толерантного врегулювання питання реституції культурних цінностей.

Це значною мірою вплинуло на методи за якими поповнювалися музейні фонди, адже у спеціалістів сформувався розуміння того, що незаконне вивезення творів мистецтва – це тяжкий злочин, який позбавляє націю самоідентифікації, руйнує її минуле. Безумовно, не всі країни відразу ратифікували конвенцію, проте багато музеїв включили її умови в свої етичні принципи комплектування фондів. Згідно з кодексом музейної етики ICOM у разі підозри збереження в колекції творів мистецтва незаконного походження «Музеї повинні бути готовими розпочати діалог щодо повернення культурних цінностей країні або народу, звідки вони походять. Це повинно відбуватися в неупередженій формі, ґрунтуватись на наукових, професійних та гуманітарних принципах, враховувати місцеве, національне та міжнародне законодавство, з наданням переваги дії на урядовому або політичному рівні.» та офіційно оголосити міжнародній спільноті про здійснення цього акту [13].

Складні історичні та політичні процеси, що відбувалися в Україні, а також Друга світова війна і фашистська окупація завдали величез-

них збитків культурному надбанню України. Художні музеї фігурували як жертви фашистських грабунків. Відомо, що пошуки «скарбів», вивезених гітлерівцями, почалися ще до закінчення війни.

Колекція Київського національного музею російського мистецтва, як і багатьох музеїв України, була розкрадена. М. Факторович пише, що в процесі пошуків з'явилися різноманітні гіпотези, щоправда жодна з них не знайшла свого підтвердження. Відомо, що колекцію прийняв на зберігання доктор Альфред Роде – директор Пруського музею мистецтв в Кенігсберзі, проте її мали перенаправити до замку Вільденгоф, на шляху до якого в транспорт, яким перевозили твори, начебто потрапила вибухівка, і вони не прибули до кінцевої точки в Німеччину. Цю ж версію підтвердила П. С. Кульженко [11, с. 11].

Таким чином, через складнощі воєнного транспортування відслідкувати вивезені твори фактично неможливо, але враховуючи те, що вони перебуватимуть у довічному розшуку, міжнародна спільнота схильна сподіватися, що вони знову повернуться на законне місце.

Музейні працівники не припинили роботу щодо вивчення втрачених об'єктів, наслідком цього стало видання «Каталогу творів Київського музею російського мистецтва, втрачених в роки Великої Вітчизняної війни

1941–1945 рр.» [11]. За підрахунками науковців, втрати налічували приблизно 1162 експонатів (живопис, акварелі, рисунок, іконопис, естамп, кераміка).

За весь цей час лише двічі з'являлася інформація щодо ймовірно викрадених творів – один виявився у Новгородському музеї, другий – у приватного колекціонера. Поки що жоден пошуковий шлях не привів до втраченої колекції. Нові обставини суспільного життя, покращення стосунків з Німеччиною (з якої так само було вивезено велику кількість трофейних цінностей) спонукають діяти пліч-о-пліч і продовжувати пошуки втрачених скарбів [11, с. 13].

Реституція як явище потребує співпраці на міжнародному рівні з усіма учасниками цього процесу – як країн, в яких перебувають культурні цінності, так і країн, які вимагають повернення.

Незважаючи на сьогоднішні політичні складнощі, в Україні певні реституційні процеси відбуваються. Прикладом цього є факт повернення Національному музеєві мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків картини голландського художника Корнеліса Пуленбурга «Аркадські пейзаж». Її було вилучено з музею 1943 року за розпорядженням нацистської окупаційної влади і направлено до Кенігсберга, але в травні 2011 року інформація про продаж картини з'явилася на сайті європейського

аукціону. Вже через рік ідентичність картини була остаточно підтверджена і розпочався процес її повернення в Україну. Наразі твір перебуває в постійній експозиції музею [9].

Зважаючи на те, що процес реституції є одним з найскладніших юридичних справ, пов'язаних з міждержавними домовленостями, в Україні, як у незалежній державі, постало питання про створення окремого структурного підрозділу, який би взяв у цьому активну участь на державному рівні. Це породило концепцію, реалізацією якої 1992 року стала Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (далі – Нацкомісія). Саме вона ініціювала громадськість звертати увагу на цю проблематику. Організація першою в Україні розпочала боротьбу з незаконними перевезеннями культурного надбання за кордон, розробила заходи щодо повернення втрачених об'єктів, а також щодо відшкодування втрат і захисту інтересів України на міжнародному рівні, запобігання незаконному ввезенню та вивезенню культурних цінностей, сприяння їхньому поверненню державам, яким вони належать. 1999 року Нацкомісією було ліквідовано [4, с. 209; 7].

В інтерв'ю на «Радіо Свобода» від 20 січня 2004 року голова комісії О. К. Федорук розповів про складнощі в бюджетуванні цієї діяльності. Він запевняє, що майже всі об'єкти, які були повернуто до України ніхто

взагалі не фінансував – завжди шукалися шляхи для вирішення цього питання, перш за все – співпраця з діаспорами та делегаціями [8].

Достоїнною наступницею Нацкомісії у реалізації цього важливого напрямку державної політики стала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон при Міністерстві культури й туризму України (далі – Служба контролю), яка була утворена згідно з Постановою Уряду від 7 лютого 2000 року на виконання Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [2, с. 157; 5]. 2010 року її реформували у відділ по переміщенню культурних цінностей у складі Департаменту культурної спадщини і музейної справи при Міністерстві культури України.

Підсумовуючи роботу Служби контролю 2012 року її останній голова Ю. К. Савчук запевнив, що Україні дійсно є чим пишатися, адже за роки незалежності було передано (повернуто та подаровано) близько 500 тис. одиниць архівних документів, книг, творів мистецтва, меморіальних пам'яток, предметів археології. Вони збагатили фонди 145 державних та муніципальних музеїв, 19 історико-культурних заповідників, 30 бібліотек, 9 архівних закладів [3].

Поза всяким сумнівом, боротьба за повернення втрачених мистецьких скарбів часто має політичне забарвлення. Нові складні прецеденти реституції, з якими Україна не стикалася, ще попереду. Анексія АР Крим 2014 року призвела до невизначення

статусу музеїв і культурних цінностей, які залишилися на півострові. Немоżliвість співпраці не дозволяє контролювати їхній стан і долю; їхнє переміщення і є безумовно, новим викликом для України.

Станом на 2014 рік на території півострова Крим діяло 34 музейні установи різного типу, в яких знаходилося 917 тисяч предметів, що відносяться до державної частини Музейного фонду України. У Севастополі в той час працювало 5 музейних установ, в яких зберігалось 320 тисяч експонатів з держфонду.

Дослідник з питань реституції С. Кот пояснює, що в законодавстві України відсутні норми, які дозволяють забезпечувати ефективний контроль над культурними цінностями, що опинилися на території, не підконтрольній Києву. За словами вченого, у законі про окуповані території зафіксовано, що відповідальність за охорону культурної спадщини лежить на Російській Федерації як на державі, котра вчиняє окупацію. Така норма має право на життя, і вона дійсно відповідає правовій практиці міжнародно-правових документів, проте можливі й інші варіанти. Вчений наголосив, що в законі про окуповані території необхідно закріпити право України на всі культурні цінності Криму, а також задекларувати заборону на вивезення об'єктів і несанкціоновані археологічні розкопки. Дослідник додав, що раніше всі експедиції отримували дозвіл в Міністерстві культури України і не мали права вивозити знайдені артефакти. Однак тепер російські археологи от-

римали можливість проводити розкопки і забирати з собою знайдені цінності без узгодження з Києвом [1].

Станом на сьогодні в Україні, як і в міжнародного співтовариства, немає механізмів впливу, щоб врегулювати цей конфлікт і отримати доступ до цінностей. С. Кот пропонує здійснити реальне документування постфактум і зафіксувати все, що відомо про кримські пам'ятки в Державному фонді України [1]. Зробити ці записи можна за джерелами, що знаходяться в обігу в Міністерстві культури. Наразі відповідні органи мають відслідковувати через ЗМІ міграції та стан культурної спадщини Криму – тільки завдяки подібній інформативній базі після розв'язання конфлікту можна буде швидко розпочати пошуки в конкретних напрямках.

Головні висновки. Проаналізувавши теоретичний аспект питання повернення культурних цінностей як явища маємо зазначити, що термін «реституція» вже давно використовується в міжнародній юридичній і музейній практиці. Першим випадком, коли постало питання про права на власність на культурні цінності, стало падіння імперії Наполеона. В ХХ ст. країнами Європи було сформоване чинне законодавство, яке покликано долею всього народу. Виходячи з цього, можна зрозуміти, наскільки важливо інформувати громадськість про реституційну діяльність. Парадоксально, але в українцях потрібно виховувати почуття відповідальності за власну культуру на всіх соціальних рівнях. Тільки вивчення та усвідомлення своєї кране захищати культурне надбання країн. Цей досвід перейняла Україна,

з набуттям незалежності її культурна політика досягла певних результатів, найбільше у 1990-х роках.

Україна упродовж своєї складної історії втратила багато пам'яток, але вони не повинні стати забутими. Їх необхідно розшукувати, і це залежить як від держави, так і від підходу музеїв до цієї місії. Наразі кожен з них працює окремо, проте для вирішення питання у міжнародному масштабі необхідно об'єднати максимальну кількість фахівців з різних професійних галузей: істориків, мистецтвознавців, культурологів, музеєзнавців, юристів, пам'яткоохоронців тощо. Подібним мультидисциплінарним підходом і злагодженими зусиллями з усіх сторін можна досягти потужних результатів, продовжуючи діяльність вищезазначених Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей і Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон та запобігти розпорошенню фондів, яке відбувається зараз.

Проблема повернення втраченої культурної спадщини для України не нова. Вона завжди змушує реагувати емоційно, адже йдеться про роздуми унікальності дозволить зберегти спадщину і донести «душу народу» до нащадків.

Перспективи використання результатів дослідження. Дані, наведені у статті, а також авторські висновки висвітлюють лише деякі аспекти в проблематиці повернення культурних цінностей. Вони будуть використані для написання магістерської роботи. Матеріали статті можуть стати корисними для студентів і ширшого загалу.

1. *Аннексированные* ценности: Украина хочет вернуть контроль над культурным наследием Крыма: [інтерв'ю з С. Котом] [Електронний ресурс] // Крым. Реалії. – 2015. – Режим доступу : <http://ru.krymr.com/a/27054004.html>

2. *Баланюк Ю. С.* Діяльність міжвідомчих інституцій в Україні у сфері збереження культурної спадщини // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2013. – №10. – С. 155–161.

3. *Гурбик Я.* «Врятовані. Збережені. Повернені»: [інтерв'ю з Ю. Савчуком] [Електронний ресурс] / Ярослава Гурбик // Персонал Плюс. – 2012. – Режим доступу : <http://www.personal-plus.net/462/8870.html>

4. *Кулініч М. Ю.* Діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999 рр.) [Текст] / М. Ю. Кулініч // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник: зб. наук. праць / Українська АН, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. [Електронний ресурс] – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 71 (№4). – С. 207–213.

5. *Наказ* Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщенням через державний кордон України» № 258 від 22.04.2002 р.: [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/mitne-zakonodavstvo/nakazi/62579.html>

6. *Омельченко О. А.* Римское право: Учебник. Изд. второе, испр. и допол. / О. А. Омельченко. – М. : ТОН – Остожье, 2000 – 208 с.

7. *Постанова* Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 18.08.1993 № 464: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/464-93-%D0%BF>

8. *Про проблему* повернення культурних цінностей: [інтерв'ю з С.Котом, О.Федоруком] [Електронний ресурс] / Тарас Марусик // Радіо Свобода. – 2004. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/911784.html>

9. *Руденко А.* В киевском музее появится картина, вывезенная нацистами в Германию [Електронний ресурс] / А. Руденко // КиевVласть. – 2015. – Режим доступу : http://kievvlast.com.ua/news/v_kievskom_muzei_pojavitsja_kartina_vivezennaja_nacistami_v_germaniju24157.html

10. *Скрипчук Г.В.* Основні джерела формування державної політики в культурній сфері України (1991–2001 рр.) / Г. В. Скрипчук // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип. 49. – С. 23–29.

11. *Каталог* произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – К. : Віпол, 1994. – 232 с.

12. *Квадракова С.* Реституційний процес на початку XIX століття у Європі як результат наполеонівських війн [Текст] / С. Д. Квадракова // Гілея. Історичні науки. Філософські на-

уки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 150–153

13. *Генеральна Асамблея Міжнародної ради музеїв ICOM. Кодекс музейної політики від ICOM [Електронний ресурс] / Генеральна Асамблея Міжнародної ради музеїв ICOM. – 2015. – Режим доступу : <http://prostor.museum.ua/post/35428>*

14. *Юрєнева Т. Ю. Музей в мировій культурі / Т. Ю. Юрєнева. – Москва : Русское слово, 2003. – 272 с.*

Проблема возврата культурных ценностей в художественные музеи Украины

Анастасія Тьчкова

Аннотация. В статье раскрывается значение возвращения культурных ценностей в Украину. Рассматривается первый в истории факт реституции, трудности относительно этого процесса в музеях во время оккупации в период Второй мировой войны, рассматривается деятельность межведомственных институций Украины и современное состояние в этой сфере.

Ключевые слова: культура, культурная политика, культурная сфера, реституция.

The problem of return of cultural property to the art museums of Ukraine

Anastasiia Tychkova

Annotation. Development of our word was not always in a calm manner, at all times it was accompanied with regular wars. They impacted on destruction and stealing of cultural property, its transfer from one country to another. Eventually this led to formation of restitution of cultural property – the phenomenon in legal system focused on the matters of return of any property illegally seized by one country from the territory of another country.

For the first time the issue of ownership of the works of art (in this case those state, not private) arose immediately after the Napoleonic wars. During the years of war 1804–1815 the French army led by Napoleon Bonaparte changed the borders of the map of Europe. Wherever they appeared, special committees appeared whose mission was to select books, manuscripts, jewelry and artworks and send them to Paris. This led to creation of the first large European museum – gallery of masterpieces for the free people of France – Louvre.

With collapse of the Napoleonic Empire during the Congress of Vienna, the issue of seized property was raised and settled. At the request of the Anti-French Coalition, more than 2,500 items should be returned. This historical fact was the

first fact of return of cultural property in the world after the war.

Extremely complex restitution issues were caused by the Second World War. The complex historical and political processes that are going through Ukraine inflicted enormous damage to cultural heritage of Ukraine. The art museums were victims of nazi thefts. Common theft and seizure of the works of art held were made by all the warring parties. As a result, all valuable property was brought both to art galleries and museums and in private collections and to the black market. This issue is not settled to the date, as at the international level that cultural property seized as a result of armed conflict is wanted in life.

Without a shadow of doubt, the struggle for return of lost art treasures often has political overtones. There are new complex restitution precedents with which Ukraine has not faced yet to come. Annexation of AR of Crimea in 2014 resulted in failure to determine the status of museums and cultural property remaining on the peninsula. Failure to cooperate does not allow to control their condition and fate, their movement, no doubt about it, poses new challenge for Ukraine.

As of 2014 – in the territory of the Crimean peninsula there were 34 different types of museum institutions. The legislation of Ukraine does not include the rules allowing to provide effective control of cultural property in the territory not controlled by Kyiv. The law on the occupied territories stipulates that responsibility for protection of cultural heritage shall be imposed upon the Russian Federation as the country that commits occupation. This provision should apply, and it really meets the legal practice of international law, but there are other options. The law on the occupied territories must reinforce the right of Ukraine to all cultural property of Crimea and declare a ban on the export of objects and unauthorized excavations.

As of today, Ukraine has no mechanisms of influence to resolve this conflict and to give access to property. The only one solution to this issue is to execute documentation ex post facto and record everything known about the Crimean sights in the State Fund of Ukraine. These records may be made under the sources that are in circulation in the Ministry of Culture. Currently, the relevant authorities should monitor migration and state of the cultural heritage of the Crimea through the mass media, only due to this informative basis, after solution to the conflict, it will be possible to start the search in specific directions.

During its complex history Ukraine lost a lot of sights, but they should not be forgotten. They should be found and it depends both on the country and on the approach of museums to this mission. Currently, each of them is working separately, but to settle an international issues, it is required to gather the maximum number of experts from various professional fields: historians,

art experts, culture experts, museists, lawyers, experts in protection of cultural heritage, etc. Using such multidisciplinary approach and concerted efforts from all parties, it is possible to achieve powerful results, continuing the activities of the aforementioned National Commission on the return of cultural property to Ukraine and the State Service of Control over the movement of cultural property across the state border, and also to prevent dissipation of the assets happening now.

Key words: culture, cultural policy, cultural sphere, restitution.